

**HÜSEYİN FEVZİ BEY'İN, ENVER PAŞA-İSLAM
İHTİLAL CEMİYETLERİ İTTİHADI – ANADOLU
ARASINDAKİ İLİŞKİLERE DAİR RAPORU**

*Mesut ERŞAN**

ÖZET

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin son döneminin güçlü asker ve siyaset adamı Enver Paşa'nın iktidarını yitirmesinden sonra, Rusya, Anadolu ve Avrupa arasındaki ilişkileriyle ilgili olarak, onun yakınında bulunan ve faaliyetlerine tanıklık eden Hüseyin Fevzi Bey'in raporu değerlendirilmiştir. Özellikle siyasette yeniden etkin olma çabasına giren Enver Paşa'nın İslam İhtilal Cemiyetlerini birleştirerek, emperyalizme karşı İslam dünyasına önderlik etme ve Anadolu'ya dönebilme istek ve çabası dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Enver Paşa , İslam İhtilal Cemiyetleri, Hüseyin Fevzi Bey

**THE REPORT OF HUSEYİN FEVZİ BEY ON THE
RELATIONS BETWEEN ENVER PAHSA-THE UNION OF
ISLAMIC REVOLUTIONARY COMMITTEES AND
ANATOLIA**

ABSTRACT

In this paper, the report of Huseyin Fevzi Bey about the contacts of Enver Pasha, the prominent military and political figure of the late Otoman Era, with Russia, Anatolia and Europe in the period following his removal from power, is evaluated. Huseyin Bey was personally very close to Enver Pasha and witnessed his acts. The report draws attention particularly to the wish and efforts of Enver Pasha to unite the Islamic

* Yrd. Doç. Dr., Eski şehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı, mersan@ogu.edu.tr

revolutionary committees and to lead the Islamic world against the imperial powers as well as his desire to return to Anatolia.

Key Words: Enver Paşa , İslam İhtilal Cemiyetleri, Hüseyin Fevzi Bey

Osmanlı Devleti'nin son yıllarının en güçlü asker ve siyaset adamı olarak Enver Paşa'nın 2-3 Kasım 1918 günü başlayan ve 1922 yılı 4 Ağustosunda son bulan yaklaşık dört yıl sürecek sürgün hayatındaki en önemli faaliyetlerinden birisi de siyasette yeniden etkin olmak amacıyla "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı"nı oluşturmasıdır¹. Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmeyen² ve Teşkilat-ı Mahsusa yerine ikame edilen "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı" ya da "İttihad-ı Selamet-i Millî", özellikle Anadolu'da iflas eden siyasetlerini diriltmeye çabalayan Enver ve Talat Paşa ikilisinin Anadolu'yu merkez yaparak bu defa tüm İslam dünyasını içine alacak yeni bir faaliyetidir. Nitekim teşkilatın yapısı, üyeleri, programı bu teşkilatın İslam dünyasında emperyalizme karşı yeni bir oluşum olduğunu ve Rusya'nın da bu teşkilata destek verdiğini göstermektedir. Zira teşkilatın lideri olarak Enver Paşa 26 Ağustos 1920 tarihinde Mustafa

¹Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'da Ortaasya'ya Enver Paşa**(İstanbul 1972) adlı eserinde bu teşkilatla ilgili olarak "Bu teşebbüs ve örgüt zaten ölü doğmuş, daha doğrusu doğmadan ölmüştü" demektedir.(Bakınız; C.III., s.586). Diğer yandan Hüsameddin Ertürk, teşkilatın adı ve heyet-i merkeziyesi ile ilgili olarak "İki Devrin Perde Arkası" adlı eserinde Enver Paşa'nın kendisine "Hüsameddin bey, size çok itimadım var. Teşkilat-ı Mahsusa'nın bundan sonraki ismi "Umum Alem-i İslam İhtilal Teşkilatı" olacaktır. Muhabereleriniz hep bu titr üzerine cereyan edecektir. Siz Türkiye'de bu teşkilatın İstanbul şubesi reisisiniz, onu kuran benim, sizi seçen benim,yakında bu teşkilatın heyet-i merkeziyesi Berlin'de toplanacaktır. Bu heyetin isimlerini size veriyorum. Bunlar Talat Paşa, Doktor Bahaeddin Şakir ve Nazım beylerdir"dediğini yazmaktadır.(Hüsameddin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, İstanbul 1996, s.168).

² Zafer Toprak, teşkilatın kuruluş tarihi ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadının kuruluş tarihini saptamak kolay değil. Fransız kaynaklarında 1920 mayısında, Alman yönetiminin göz yummasıyla, Berlin'de Sovyet modeli doğrultusunda bir ittifadın kurulduğu kaydediliyor.Örgütün Fransızca adı l'union pour la libération del'İslam....İngiliz kaynakları ise İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın Bolşeviklerin Dışişleri komitesinin Şark kolunun Müslüman seksiyonunca 1919 Ağustosunda resmen kurulduğunu ileri sürüyor.(Zafer Toprak , "Bolşevik İttihatçılar ve İslam Kominterni, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı(İttihad-ı Selâmet-i İslam)", **Toplumsal Tarih**, Sayı 43, Temmuz 1997, s.9). İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı, Talat, Cemal ve Enver paşaların öldürülmelerinden sonra gücünü giderek yitirmişse de istihbarat raporlarında 1925 yılına kadar kendinden söz ettirmiştir.(Toprak , **A.g.m.** s.13).

Kemal Paşa'ya yazdığı mektubunda “Ben İslam muhitinde teşkilat icrası ile memleketin halâsı uğrunda çalışmak maksadı ile buraya geldim. Sovyet hükümetinin erkânı ile görüşerek kendilerini de fikrime muvafık buldum. Esasen Ruslar komünizm şeklinde olmasa bile İngiltere aleyhindeki harekât-ı ihtilaliyyeye muâvenet etmeyi prensip olarak kabul etmişlerdir” diyerek³ bu niyetini izhar etmektedir.⁴ Ali Fuat Paşa “Moskova Hatıraları” adlı eserinin “Enver Paşa İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı’nı ne için kurmuştu?” başlıklı bölümünde Enver Paşa’nın ağzından şu bilgileri veriyor:” Mütarekeden sonra rüfekamın devamlı çalışmaları, gayretleri ve milletin lâyetezelzel azmi neticesinde dahilî ve haricî bir çok müşkilata galebe ederek Anadolu’da garba ve şarka kendisini tanıttıracak büyük bir millet meclisi ile hükümeti vücuda gelmiş ve bu sayede Türkiye’nin halâsı yaklaşmıştır Her Türk milliyetperveri gibi ben ve arkadaşlarım bu halden son derece memnun kaldık ve sevindik. Yıllardan beri Avrupa muhâcemâtı karşısında pek zayıf düşmüş olan Türkiye’de İslam ve Türk alemi tarafından yardım edilmek zarureti hasıl olduğuna kanaat getirdik. Bu maksadın temini için de hariçte çalışmak mecburiyetini gördük. Bu vazifeyi arkadaşlarım ile ben üzerime aldım. İslam aleminde bizatihi ve müstakilen idare olunmak ve buna mani emperyalizme karşı mücadele etmek üzere Avrupa’nın ve Asya’nın muhtelif merkezlerinde şubeleri bulunan bir İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadını kurdum⁵. Öte yandan eski Matbuat ve İstihbarat Müdür-i Umumisi Muhittin Bey, Tiflis’ten 24.10.1337/1921 tarihinde Kazım Karabekir Paşaya gönderdiği ve Ankara gazetelerinde Enver Paşa aleyhindeki iddialara cevap vermek üzere yazdığı mektubunda İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı adlı teşkilatın özellikle Türkiye için çok faydalı bir teşebbüs ve müessese olduğuna inandığını belirttikten sonra şunları yazar: “Bu cemiyet, muhtelif İslam memleketlerinde emperyalistlere karşı çalışan ihtilal cemiyetleri arasında evvela bir tesanüt tesisi, sonrada bu tesanüdün Bolşevik inkılapçıları ve onların ellerindeki vesâit ile teyidi maksadıyla tesis edilmiştir. Bir cemiyet değil bir ittihaddır. Bu ittihadı teşkil eden muhtelif birkaç cemiyet kendi varlıklarında tamamen

³ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbinde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, İstanbul 1967, s.21.

⁴ Mustafa Kemal Paşa 4 Ekim 1920 tarihinde yazdığı cevabî mektupta “Binaenaleyh memâlik-i İslâmiye’de tebâruz eden harekât-ı milliyeyi bir teşkilat-ı mahsusaya raptetmek suretiyle tensik ve tevhid emrindeki tasavvurat ve teşebbüsât dava-yı millimizin galebe-i kat’iyyesi nokta-i nazarından ezher cihet müfit ve şâyân-ı şükrandır” demek suretiyle bu hareketi olumlu karşıladığını bildirmektedir (Karabekir, **A.g.e.**, s.36).

⁵ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Ankara 1982, s.233.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

muhtardırlar, yalnız müşterek düşman olan emperyalistlere karşı harekette mesâinin tevhid ve tanzimi için birleşmişlerdir.”⁶

Bu teşkilatın merkez üyeleri, Enver Paşa ile birlikte Ziya Bey, İbrahim Tali Bey, Halil Paşa, Sami Bey, Seyfi Bey, ve Azmi Bey, Berlin şubesinin reisi Talat Paşa'ydı⁷. Denizaşırı Kolların Temsilcileri ise Dr.Fuad Bey(Mısır), Şekib Arslan Bey(Suriye), Başhempa Bey(Kuzey Afrika), Bereketullah Efendi ve Cemal Paşa(Hindistan), Mısırlı Abdülhamid Said Bey(Roma)idi. Anadolu'ya ise temsilci olarak Küçük Talat Bey ve Nail Bey gönderilmişti. İttihadın “mümessil-i umumisi” olarak Enver Paşa, herhangi bir olayda ve askeri bir ihtiyaç halinde Başkomutan pozisyonunu da üstlenebilecekti. Öte yandan “İhtilal-i Askerî Talimatı” adı altında bir tüzük planlanmıştı⁸. Bu tüzüğe göre ihtilal başkumandanı heyet-i merkeziye azasından olacak ve ihtilalin bir daimî ordusu bir de milis teşkilatı bulunacaktı⁹.

Teşkilatın amacı da şöyle ifade edilmişti: “Emperyalistler ve kapitalistler tarafından taht-ı tahakküm ve esarete alınarak köle gibi kullanılmakta olan İslamları , başta Türkiye olduğu halde esaretten tahlis ile kendi milli medeniyetleri dahilinde hür ve müstakil olarak teşekküllerini temin etmek ve mukaddesatlarına sahip ve hakim kılmaktır.Bu gayenin temini için İslamları ruhen ve maddeten yükseltip birleştirerek istihsal-i maksat etmek üzere teşkilat-ı lâzıme vücuda getirmek cemiyetin gayesidir. İslamların ekalliyette bulundukları mahallerde hukuk-ı medeniyelerinin teminine çalışır”¹⁰.

Enver Paşa, 1920 yılı yazında bu teşkilat hakkında Çiçerin, Karahan ve Buharin ile yapılan tartışmaların sonucu olarak Berlindeki arkadaşları Abdülaziz Çaviş, Mehmet Başhempa, Şekib Arslan, Dr.Fuad ve Dr. Nazım'ı çağırmaya karar vermiş, Bakü Kongresinin 15-20 Ekim 1920 tarihlerinde yapılan oturumlarında bu fikrini ifade etmeye çalışmış ve teşkilatın ilk kongresini Berlin veya

⁶ A.g.e.,s.174.

⁷Toprak A.g.m., s.11; Zafer Toprak bu teşkilat için “İslam dünyasında emperyalizme ve kapitalizme karşı kıyâmı örgütleyen İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı ya da İttihad-ı Selamet-i İslam, III.Enternasyonal çizgisinde faaliyet gösteren bir örgüt” demektedir. Bkz.A.g.m., s.7.

⁸ A.g.e.s48.

⁹ A.g.e.,s.318.

¹⁰ Karabekir, A.g.e. s.124. Ayrıca bkz.İbrahim Olgun, “İttihatçıların Kurtuluş Savaşında Anadolu'ya Sızma Teşebbüsleri ve İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı, VIII.Türk Tarih Kongresi(Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler, C.III, Ankara 1983, s.1969.

Roma'da toplamayı düşünmüştü.¹¹ Öte yandan aynı tarihlerde Moskova'daki oturumlarda imzalanan protokollerde Enver Paşa'nın "mümessil-i umumi" ve "başkumandan" ; muhtar merkezlerin Anadolu, Kaşgar, Afganistan olduğu, bundan başka cemiyetin çeşitli merkezlerde temsilcilerinin bulunduğu ifade edilmişti¹². Enver Paşa birliği kurduğu zaman, İhtilal Teşkilatının Teftişi ve Merkez-i Umumi müfettişleri" adlı bir belge de tanzim etmiştir. Bu belge, halka ihanet etmemenin ve ihtilal ve organizasyonu devam ettirmenin ilkelerini belirtmekteydi¹³.

Enver Paşa, "İttihat"tan bir çok beklentiye sahipti. Bu beklentiler arasında Müslüman dünyasında ayaklanma, İran ve Hindistan'da ihtilal¹⁴, doğu halklarının hürriyetine kavuşması,vs. vardı. Ancak onun siyasetinin temel dayanağı ve hedefi Anadolu idi. Nitekim bir süre sonra İslam dünyası ile ilgili tasarıları geri plana düşerek Anadolu'ya geçme fikri ağırlık kazanmıştır.¹⁵ Bu amaçla Enver Paşa İttihat'ın Anadolu kolu olan "Halk Şurular Fırkası"nı kurmuş¹⁶, Kazım Karabekir'in ifadesiyle "tamamıyla Bolşevizm ve komünizm esaslarını ihtiva eden seksen beş maddelik programla" bazı ittihatçıları Anadolu'ya göndermiştir¹⁷. Nitekim İstanbul Polis Müdürü Esad Bey'den 11.10.1337/1921 tarihinde Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaletine gönderilen telgrafta da Enver Paşa'nın Anadolu'da olduğu gibi Halk şurular Fırkası namıyla bir teşkilat

¹¹ Masayuki Yamauchi, Hoşnut Olamamamış Adam-Enver Paşa, İstanbul 1995, s.46 ; Bakü kongresinde Enver Paşa, Fas, Cezayir, Tunus, Trablus, Mısır, Arabistan ve Hindistan İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadını temsil ettiğini iddia etmekteydi. Nitekim bu kongrede yaptığı konuşmada "Beni buraya temsilci olarak gönderen Fas, Tunus, Cezayir, Trablus, Mısır, Arabistan ve Hindistan İhtilal Teşkilatları Birliği, kurultayla tam bir dayanışma içindedir" sözleriyle kuracağı cemiyetle ilgili ipuçları vermişti. (Bkz. Nermin Menemencioğlu-Streater, "Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı", **Tarih ve Toplum**, C.15, S.88, Nisan 1991, s.48.

¹² Masayuki Yamauchi, **A.g.e.** s.314.

¹³ **A.g.e.**, s.316.

¹⁴ Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 3 Haziran 1920 tarihli mektupta Hindistan ihtilalini kendisinin, İran ihtilalini ise Halil paşanın idare edeceğini belirtir. Karabekir a.g.e., s.11.

¹⁵ Ali Fuat paşa'nın ifadesine göre Enver Paşa, Anadolu'nun batılılarla anlaşmak ihtimali olduğunu ileri sürmüş, şayet kendisi Ankara'da iktidar mevkiine geçerse Bolşeviklerle daha samimi münasebetlerde bulunacağını, Anadolu'daki kendi teşkilatı ile muhabere ve onları takviye eylediğini, lüzumu takdirinde derhal Anadolu'ya geçeceğini ifade etmişti. (Cebesoy, **A.g.e.**, s.300.) (Bu konuda yazılmış özgün bir makale: Saime Yüceer, Enver Paşa'nın Anadolu'da İktidarı Ele Geçirme Çabaları, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, S.33, 2007, ss.202-226).

¹⁶ Masayuki Yamauchi 27 **A.g.e.**, s.49. Halk Şurular Fırkası Programı için bkz. Karabekir, **A.g.e.**, ss.95-120 ve Mete Tunçay, "**Mesai**" **Halk Şurular Fırkası Programı**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.

¹⁷ **Kazım Karabekir Anlatıyor**, (Yayına Hazırlayan: Uğur Mumcu) İstanbul 1990, s.17.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

meydana getirmek ve bu teşkilata dayanarak da “ifrat” telakki ettiği “misak-ı millî”yi tadilen çabuk bir sulh akdine çalışacağını ilan etmek istediği belirtiliyordu¹⁸.

Sovyetler tarafından sağlanan sermaye ile sürgündeki ittihatçılar tarafından, teşkilat için propaganda yapmak üzere, başlangıç olarak iki dilde (Arapça ve Türkçe) haftalık beş bin tirajlık bir gazete çıkarılması planlanmış fakat bu fikir bir süre sonra terk edilmiştir. Yerine daha küçük, iki dilde ve “Livâü'l- İslam” isminde 4 sayfalık iki aylık bir gazete yayımlanmıştır.¹⁹

Teşkilat nizamnamesine uygun olarak İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın 1921 yılındaki ilk kongresi birliğe dahil çeşitli memleketlerden gelen murahhasların katılımıyla Berlin ve Roma'da toplanmış ve bu kongrede cemiyet hakkındaki nizamname aynen kabul edilmiş, emperyalizm ile mücadeleye her şekil ve surette devam edilmesi, Türkiye'nin bugünkü mücadelesine maddi ve manevi azami yardımın temini ve merkezin Moskova'ya nakli kararlaştırılmıştır.²⁰

İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadının ikinci kongresi 27 Haziran 1921'de teşkilatın genel merkezini naklettiği Moskova'da yapıldı.²¹ Bu kongre gerçekte Batı Avrupa'da yaşayan Müslüman ülkelerden gelen bir düzine kadar mültecinin katıldığı küçük bir toplantı olmuştur²². Hem Türklerin, hem de Arapların çoğunluğu, Orta Doğu'daki İtalyan ve Fransız kolonilerinden seçilmiş delegeler olup, hakikatte Teşkilat-ı Mahsusa'nın eski mensupları idiler. Her katılımcı, ilgili ülkeden “delege” olarak seçilmişti. Bu delegeler arasında yer alan²³ ve Trablusgarb Kuva-yı Milliye Kumandanı sıfatıyla Moskova'daki İslam İhtilal Cemiyetleri Kongresine katılan Hüseyin Fevzi Bey²⁴, kongre ve Enver Paşa hakkında

¹⁸ ATASE, Kls.1677, Dos.33-B-411, Fih.10-6.

¹⁹ Zafer Toprak, **A.g.m.** s.13; İttihatçılar gazetesini sadece Türkiye'ye değil Suriye, Kuzey Afrika, Hindistan, Arnavutluk ve Rusyayı kapsayan bütün İslam ülkelerine göndermeye karar vermiştir. (Aynı yer) Livâü'l-İslam dergisi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Selçuk Gürsoy, **Enver Paşa'nın Sürgünü, İhtilalci İslam Birliği ve Livâ el-İslam Dergisi**, İstanbul 2007

²⁰ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Ankara 1982, s.291-293.

²¹ Masayuki Yamauchi 27 Haziran tarihini vermektedir. **A.g.e.**, s.49. Ancak kongreye katılanlardan Hüseyin Fevzi Bey raporunda bu kongrenin Mayıs aylarında yapıldığını belirtmektedir. (Bkz. s.7.).

²² **A.g.e.**, s.50-51.

²³ **A.g.e.** s.51.

²⁴ ATASE , Kls.1677, Dos.33-B, Fih.101 (Hüseyin Fevzi Bey kimliği ile ilgili olarak ATASE arşivinde şu bilgiler mevcuttur. İsmi: Hüseyin Fevzi Efendi, Pederinin İsmi: Mustafa Nuri Paşa, Rütbesi Yüzbaşı, Mektebden tarih-i neş'eti: 1328 senesi Mart ayında, Son Memuriyeti: Maltepe Piyade Endaht Mektebi Heyet-i

değerlendirmelerini Mustafa Kemal Paşa'nın isteği ve izni ile bir rapor halinde sunmuştur. Mustafa Kemal Paşa da, Erkan-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâletine gönderdiği telgrafta 1331/1915 senesinde Teşkilat-ı Mahsusa aracılığı ile Trablusgarb'a gönderilmiş olan ve o günden beri memlekete dönememiş olan Yüzbaşı Hüseyin Fevzi Bey'in Enver Paşa'ya vekil olarak Moskova'da kaldığını; daha sonra Ali Fuat Paşa'ya müracaat ederek Enver'in cemiyetinin²⁵ Anadolu hükümetinin hiçbir dayanma gücü kalmadığından ve cemiyet tarafından müdahale zamanının geldiğinden ve müdahalede başarı kazanıldıktan sonra müstakil kalmak şartıyla Rusya Sovyet Federatifine dahil olarak bir siyaset takibi halinde Türkiye'nin kurtuluşunun mümkün olabileceği hakkındaki kararından bahsettiğini ve Enver'le resmen münasebetini keserek memlekete dönmek istediğini belirtir²⁶. Mustafa Kemal Paşa ayrıca Hüseyin Fevzi Bey'e, Kuzey Afrika ve Avrupa'da Enver Paşa'ya mensup kişilerin çalışmaları hakkında bilgisi olması dolayısıyla dönüşüne izin verilmesi halinde Enver'in teşkilatından önemli bir kısmın elde edilmiş olacağı hakkında Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'dan alınan telgraf üzerine kendisinin Anadolu'ya dönüşüne izin verildiğini de ilave eder²⁷. Öte yandan İstanbul Polis Müdürlüğünden 22 Kânun-ı sâni 1338(22 Ocak 1922) tarihinde Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaletine gönderilen telgrafta Enver Paşa'nın yanından gelen ve İzmit'te bulunan Hüseyin Fevzi Bey tarafından verilen evrakın gönderildiği belirtilmektedir²⁸. Enver Paşa'nın İstanbul'da birkaç memuru olduğu gibi çeşitli kuryelerinin de bulunduğu bildirilen telgrafta bunların ikametgahlarının ve çalışmalarının sürekli müşahede altında tutulduğu da ifade edilmektedir²⁹.

Hüseyin Fevzi Bey'den bu suretle alınan ve Enver Paşa'nın İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı, Ruslar ve Anadolu ile ilişkilerini içeren rapor şöyledir:

“Mukaddema merkezi Dersaadet'te olarak teşekkül eden “Teşkilat-ı Mahsusa”nın 1914'ten itibaren daha vâsi mikyasta faaliyete başlayan “Umur-ı Şarkiye Dairesi”nin mütareke zamanına

Ta'limiyyesi, Muamelat-ı zâtiye kaydı:1328(ATASE, Kls.1677, Dos.33-B Fih.411); Şevket Süreyya Aydemir'in Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,(Cilt III, İstanbul 1972) adlı eserinin 587.sayfasında Moskova'da toplanan İslam İhtilal Cemiyetleri kongresine katılanların bir fotoğrafı mevcuttur. Bu fotoğrafta yeralanlar arasında Hüseyin Fevzi Bey'in de bulunması muhtemeldir.

²⁵ İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği.

²⁶ ATASE, Kls.1677, Dos.33-B, Fih.10-7.

²⁷ Aynı yer.

²⁸ ATASE, Kls.1677, Dos.33-B, Fih.10-6.

²⁹ Aynı yer.

kadar olan teşebbüs ve icraatı, malum-ı âlileri olduğu vechile cereyan etmiş olduğundan bu hususta malumat arz etmeği lüzumsuz addediyorum. Bu teşkilatın müessisleri olan Enver ve Talat Paşalar Berlin'e çekilmeğe mecbur kaldıkları zaman eski faaliyet ve programlarına devam edebilmek için lazım gelen şeylere teşebbüs etmişlerdir.

Talat Paşa Berlin'de "Navîü's-şarkî Kulübü"nü tesis etmiş, Mısır ve Türk muhâcirîn-i siyasîsi ile Roma'daki Akvam-ı Mazlûme Cemiyetini, ittifakına alarak müteferrik İslam İhtilal cemiyetini tevhid ile "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı" namındaki cemiyeti tesis etmiştir. Aynı zamanda Rus-Sovyet Cumhuriyeti mümessilleri ve müteneffizânı, Avrupa Sosyalist ve komünist fırka-ı siyasiyesi ile de tesis-i münasebete başlamıştır. Hatta bir aralık Anadolu'ya girmek için de müsaade talep ettiyse de bu müsaade ahval ve zaman dolayısıyla kendisine müyesser olamadığından Berlin'de kalmıştır ve birkaç zaman sonra katledilmiştir³⁰.

Enver Paşa bu büyük siyasi teşkilata dahil olduğu halde Rusya'ya gitmiş ve Kafkas hükümetlerinin Bolşevik idaresine müşabih bazı esasatını kabul ile Anadolu'ya geçerek şimdiki Müdafaa-i Milliye gibi bazı fırkalar ile bir benzerini yapmağa teşebbüs etmiş ise de Anadolu'da hareket-ı milliyenin başlaması üzerine Talat Paşa'ya olduğu gibi kendisine de girmesindeki mahzurlar makul ve esaslı bir surette anlatılmış ve şimdilik haricde kalarak Asya-yı vüstâ İslamlarının halâsı için uğraşması ve bu mesâlinin Anadolu'ya da yardım ve fevâidi olacağı ve şayed şu suretle Anadolu ile teşrik-i mesâi ederse teşkilatına Anadoluca muâvenet edileceği dahi bildirilmiştir. Enver Paşa gâh Bakü'de gâh Moskova'da ve gâh Berlin'de dolaşmakta iken Talat Paşa'nın vuku-ı vefâtı üzerine tekrar Berlin'e gelerek mukaddema Talat Paşa'nın etrafında toplanmış olan zevâtı kendine celbetmiş ve Roma'ya kadar da giderek "Akvam-ı Mazlûme Cemiyeti" ile yeniden bir ittifak akdetmiştir. Şimdilik Roma'da mukim olan Vehip Paşa'yı da İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın Roma müstakil merkezi müdürü olarak intihab etmiştir. Enver Paşa, Rus Sovyetleriyle hal-i münasebette olması dolayısıyla Talat Paşa'nın tesis ettiği cemiyeti kendine ilhak eder etmez derhal bir mevcudiyet gösterebilmek için ehl-i İslam ile meskûn olub ecnebi emperyalist hükümetler elinde bulunan kıtaat ahalisinden murahhaslar talep etmiş ve bunları Moskova'ya davet etmiştir³¹.

³⁰ Talat Paşa , 15 Mart 1921 günü Berlinde katledildi.Bkz.Arif Cemil, **İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları**, (Haz.Yücel Demirel),İstanbul 1992, s.144.

³¹ ATASE, Kls.1677, Dos.33-B, Fih.10-3.

Enver Paşa'nın Moskova'da yaptığı bu kongrede Tunus ve Trablus mümessili namıyla hazır bulunduğumdan bu hususa aid bazı şüyûu arz etmek isterim. Bazı zevât-ı muhtelifeden müteşekkil olan kongre 1921 senesi mayıs aylarında inikad etmiştir ki bu tarih tamamıyla 3. Enternasyonal Komünist kongresinin inikadına tesadüf eder.

İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı âtideki teşkilatı kabul etmiştir:

1.Cemiyetin icra bürosu(merkez-i umûmî) Moskova'da veya Rusya dahilinde seyyar veyahud Asya'da herhangi bir İslam kıtasında.

2.Cemiyetin harici merkezleri(merkez-i umûmîye merbut)

3.Cemiyetin dahilî merkezleri

Haricî merkezler alelumum Avrupa merkezinde olup adeta cemiyetin süferası gibi ifâ-yı vazife ederler.

Mücmelen

1-Bulundukları memleketlerin ahvâl-i siyasîlerini takip ve teşkilatın maksadına yarayacak hususâtta istifade ederler.

2.Hâl-i ihtilalde bulunan memleketlerle, henüz ihtilal etmeyen ve bunun için hazırlanmakta olan memleketlere lazım gelen esliha, mühimmat gibi şeylerin tedârik ile bunları mümkün olabilen kanallardan sevkederler.

3.Daimî surette maksad-ı teşkilata hadim olabilecek eşhâsı ve cemiyetleri kazanmağa say ve gayret ederler.

4.Mümkün olabildiği kadar matbuât vasıtasıyla propaganda yaparak efkâr-ı umûmiyede teveccüh kazanmağa gayret ederler.

5.Merkez-i umûmî ile en iyi surette irtibatı muhafaza ederler.

Bu harici merkezlerden şimdilik en faali kısmen pek gizli olmayan Berlin merkezi olup, bunun matbaası ve kendisine mahsus Livâü'l-İslam namında gazetesi vardır.

Dahilî merkezler ise mazlum memleketler dahilindeki merkezlerdir. Bunlar da müstakil merkezler ile teferruata ayrılır.Ufak merkezler müstakil merkezlerle ve müstakil merkezler de ya doğrudan veya haricî merkezler vasıtasıyla merkez-i umûmîye tâbidir. Vezâyifi her sene kongrenin mukarreratı ile taayyün eder. Moskova'da kongrenin vezâifinden biri olan intihab keyfiyeti de yapılmış, icra bürosu ve namzedleri intihab edilmiştir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Bu babda âtideki mevad takarrur etmiştir.

1.Emperyalistler ve kapitalistler aleyhine mücadele

2.Başta Türkiye olmak üzere bütün İslam memleketleri ile emperyalistler nüfuzu altında idare edilen bilcümle akvâmın (Hinduslar,İrlandalılar ilh.)halâsları için müştereken çalışmak.

3.Rusya dahilinde, Rusya aleyhine çalışmamak. Çünkü hâlihâzırdaki Rus-Sovyet cumhuriyeti emperyalist bir hükümet olmadığından oradaki ekalliyetler ve milel-i muhtelif akvâm-ı mazlumedan addedilmezler.

4.Anadolu Sevr muahedesi aleyhine mücadele ettikçe ve bu mücadelesinde muvaffak olmadıkça hiçbir suretle Anadolu umur-ı idaresine müdahale etmemek ve daima elden geldiği kadar onların muvaffakiyetine muâvenet etmek hususu kabul edilmiştir. Şayet Anadolu mükavemetten feragat ederse veya buna imkan kalmazsa herçi-bâd-âbâd mümkün olabilen vesâitle Anadolu'ya girerek son deme kadar mücadelede bulunulması da ayrıca tezekkür etmiştir.

5.Diğer İslam memleketlerinde yani emperyalist hükümetler müstemlekelerinde her memleketin komünist fırkasıyla müştereken ve müttehiden çalışmak esası kabul edilmiştir. 3.Enternasyonal kongresine verilen umûmî ekspozede bundan hâsıl olacak mukâbil menâfi izah edilmiş ve umum esasât üzerine ittifak hâsıl olmuştur.

Muhtasaran arzettiğim şu mevaddın tafsilatı burada haiz-i ehemmiyet olmadığından yalnız kongre mukarrerâtını müteakip cereyan eden ahvâli arz ile iktifa ediyorum.

Kongrenin dağılmasından hemen yirmi gün sonra Enver Paşa Anadolu'da ve bilhassa Ankara'daki İttihat ve Terakki merkezine bir ta'mim göndererek cemiyete verilen İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı namının bir maskeden ibaret olduğunu ve esas cemiyetin İttihat ve Terakki Cemiyeti olduğunu ve bu³²..... Anadolu'daki istibdat ve diktatörlüğü idameye, vatanın bir çok evlatlarını haricde süründürmeğe rıza-ı dîde olamayacağını ve binaenaleyh İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nâm-ı hakikisi ile meydana çıkarak hem haricde kalan evladlarını, azalarını içeriye girmeye muvaffak etmelerini ve bu hususu şiddetle talep etmelerini ve hem de Abdülhamid idaresinden daha müstebidâne olan halihazırdaki idareyi değiştirmek için müttehiden çalışılmasını nim-tehdit ve nim-propaganda tarzında bildirmişti.

³² Metin içinde yer alan boşluklar bazı kelimelerin okunamayacak şekilde yazılmış olmasından veya hiç yazılmamış olmasından kaynaklanmaktadır.

Şu mütaleâtın kongrede ittihaz edilen mukarrerât ile büyük bir tezat teşkil etmesi ve bilhassa Anadolu'da yapılmasını arzu ettiği şeylerin halihazırdaki Anadolu hükümetine karşı bir ihtilal iskeletinden başka bir şey olmaması ve bunun tamamıyla Anadolu umur-ı dâhiliyesine karışmak olması hasebiyle Enver Paşa'nın İslam İhtilal İttihadını hâlisâne idareden ziyade kat-ı nazarının dâima Anadolu'ya girmekten ibaret olduğu anlaşılmıştır. Binaenaleyh mümessili bulunduğum kıta namına ve cemiyetin prensibine istinaden tarafımızdan protesto edilmiştir.

Enver Paşa bu protestoya cevap vermedikten maada üçgün sonra Moskova'da icra bürosu ictima ettirerek Anadolu'daki ahval-i idarenin pek müstebidâne ve ahalinin tahammülünün fevkinde olmasından maada memleketin kıymetli evlatlarının orda bulunamaması dolayısıyla Yunan ordusuna karşı mukavemet imkanını da bulamadıklarından ve bu gidişle büsbütün Anadolu'nun izmihlâlüne sebebiyet vereceklerinden bir an evvel Anadolu'ya girilerek bu usul-i idareyi değiştirip Yunan ordusu ve Sevr muâhedeşi aleyhine esaslı bir surette mücadele edebilmek, çalışmak lazım geldiğini ve memleket hal-i harbde iken seyirci kalmanın muvâfık-ı hamiyet olmamasından hâl-i hazırda bile kendisinin Alay kumandanı veya bir nefer olarak orada hizmete âmâde bulunduğunu söylemiştir. Enver Paşa'nın bu ifadesi tamamıyla bir tezat teşkil etmekte ve esas cemiyetin maksadına muhalif bulunmakta olduğundan kendisiyle tamamıyla kat-ı münasebet edilmiştir.

Enver Paşa her türlü ısrar ve muhalefete rağmen Batum'a gitmiş ve oradan Anadolu'ya geçmek hazırlıklarını yapmağa başlamış olduğundan Moskova'daki İslam hükümeti süferâsı ve Tatar müslümanları tarafından protesto edilmiş ve hatta kendisinin bu hareketi Yunan ordusundan fazla Anadolu için tehlikeli ve muzırr görülmüştür. Roma'daki "Peuples Opprimés" cemiyeti, Nâviü's-şarkî gibi bütün Afrika-yı şimalî İslam kıtaatı ihtilal cemiyetleri ve bütün Hindistan, Afganistan ilh. bilâd-ı İslamiye âyân ve eşrafı Bekir Sami Beyefendi'yi de Paris'ten Roma'ya davet ederek bir ictima yapıp kendisine bu harekâtan vazgeçmesi ve aksi takdirde İngiliz âmâl ve efkârına hâdim olarak telakki edileceği bildirilmiştir. Gariptir ki Enver Paşa prensibi itibariyle ve "İhtilal Kütüphanesi" namıyla neşrettiği programlarına göre şiddetle emperyalizm ve kapitalizm aleyhindedir. Kürre-i arzda mevcut hükümet arasında emperyalist ve kapitalistlerin en büyüğü İngiltere olduğu halde Fransa ve İtalya ile Anadolu'nun berây-ı siyâset anlaşmakta olduğunu görür görmez, derhal Fransız ve İtalyan aleyhtarı olup İngilizlerle anlaşmak taraftarı olmuştur. Halbuki o ne kadar Anadolu'nun siyâset-i hariciyesinde takip ettiği hatalardan büyüğü olarak şimdiye kadar İtalyan ve

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Fransızlarla anlaşmış olmamaları olduğunu yine müşarun-ileyh iddia ediyorlardı. Binaenaleyh Enver Paşa'nın meslek ve programında bir hedef-i sâfiyânedan ziyade Anadolu'nun yaptığı'nın dâima aksini iltizam ile daima ahvâl-i idareyi değiştirerek ve bu suretle yapacağı inkılabın serkârında bulunmak olduğu nazarımızda tamamıyla tahakkuk etmiştir.³³

Moskova'daki vesâik Moskova'da Büyük millet Meclisi sefiri Ali Fuat Paşa , Berlin'de mümessil Nuri Bey ve Roma'da Câmi Beyler ve Akvâm-ı Mazlume Cemiyeti reisi Abdülhamîd Saîd Beyefendiler ile tetkik edilmiştir ve netice itibariyle tamamıyla kanaat hasıl olmuştur. Anadolu'nun hiç yoktan tesis edebildiği ve günden güne ıslah ve teşkile çalıştığı ve bir taraftan da azamî mukâvemetle hayat ve namus-ı milleti temine uğraştığı şöyle bir sırada Mustafa Kemal Paşa'dan fazla hiçbir şey yapması ihtimali olmadığına kâni olduğunu Enver Paşa'nın lüzumsuz ve tehlikeli hareketle ahali ve ordu arasında tefrika yaparak memleketin şu kadarcık bir kûh-ı mukâvemesini zaafa uğratmak tehlikesi bizi endişeye düşürdüğünden fimâbad o andan itibaren kendisine muîn ve zâhiri olmak veya teşrik-i mesâî etmek imkanı kalmamıştır³⁴

“Ankara 27 Şubat 1338(27 Şubat 1922)

1.Enver Taraftarlarının Ruslar Nezdinde Mevkii ve Derece-i Münasebeti

Enver'in Ruslarla ilk münasebeti Berlin'de bulunan ve hali hazırda Erternasyonal Fevkalade Komünist meclisinin reisi olan Radek yoldaş ile başlar. Anadolu'da B.M.M. hükûmetinin teşekkülünden bile tamamıyla baîd olan Enver, Rus federasyonuna dahil olmağı kabul ederek Bakü'de Şuralar Fırkası Konferansı yapmış, iktisadî, ictimâî esasları Rus sovyetleriyle birleşerek Erternasyonal Komünist fırkalarıyla maan kesb-i mesaî etmiştir. Bu esaslarla İslam Bolşevik orduları teşkili ve cemm-i gafîr ile Ermenistan çığnendikten sonra Vilâyât-ı sitte işgal edilerek Türkiye hudutları çizilip istiklâl-i tâm ile bir hükümet-i muvakkate teşkil edildikten sonra garbî Anadolu'ya yürünülerek Sevr muahedesi ve bütün dünya emperyalist ve kapitalistleri aleyhine ilâ-nihâye mücadele esasını kabul etmiş idi. (Enver'in arşivleri arasında bir defa tayyare ile Polonya'ya düşerek esir olduğu ve birkaç defa Trabzon'a geçmeğe teşebbüs ettiği halde muhâlefet-i havâiyeden dolayı geçemediği mezkûrdur.)O esnada Berlin'de yaşamakta olan Talat Paşa'nın da mesâisi şâyân-ı dikkatdir. Talat Paşa Berlin'e geldikten sonra gerek vaktiyle Teşkilat-ı Mahsusa

³³ Aym Belge

³⁴ ATASE, Kls.1677, Dos.33, Fih.10-4.

ile teşrik-i etmiş olan milel-i muhtelif-i İslamiye ve gerekse İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'dan firar ile Berlin'e gitmiş olan bazı azaları ile tekrar birleşmiş ve bunlar İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı namı altında tevsim ederek ve Roma'dakii Peoples Opprimés cemiyetiyle birleşerek bütün akvâm-ı mazlume ile müstemleke halinde kalan İslam memleketlerinin tahlisi için mücadeleye atılmış (Enver'in rivayetine göre) Talat merhum bir aralık Anadolu'ya da girmeye teşebbüs etmiş ve orada daha serbest bu gaye uğruna çalışacağını iddia etmiş ise de Anadolu'da harekât-ı milliye'nin başlaması üzerine kendisine cevâb-ı red verildiğinden İngilizlerle uyuşmak tarafını iltizam etmiştir. Hatta berâ-yı müzakere Kolonya'ya gelmesi İngilizler tarafından teklif edilmesine rağmen Talat Paşa Kolonya'nın İngiliz işgali altında bulunduğunu ve oraya gelmekte ma'zur olduğunu söyleyerek müzakerenin Berlin'de veya İsviçre'de (Diyaspora) yapılmasını teklif eylemiş ve bundan yirmi gün sonra bir ermeni kurşunuyla katledilmiştir. Bu vakayı müteakip Kafkaslardan Moskova'ya gelmiş olan Enver, Çiçerin ve Radek ile müzakereden sonra derhal Berlin'e gitmiştir. Bu müzakerenin ba'zı sevâdı Enver'in hatıratında şöyle mezkurdur³⁵:

Berlin'deki mesâîsinin sadâ-yı uzmâ bulamamasından dolayı Talat Paşa Moskova'ya gelmek istiyordu. Ruslar buna muvafakat ediyorlar ve İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nı himaye etmek istiyorlardı. Gerek Radek ile olan anlaşmamızda hususi müzakerelerimizde ve gerekse Bakü kongresindeki mukarrerata olan vukûfiyetimiz dolayısıyla Rusların bu işi sadâkatle idâme ettirmek taraftarı olduklarına kanaat getirdim. Maalesef Talat Paşa bütün işleri kendi nefsinde cemetmek istedi. Bunun için programını ve teşkilatını tevsi' etmeğe muvaffak olamadı. Hakiki faaliyete girmezdi. Vefatıyla bütün başladığı işlerin inhilal bulması muhakkak idi. Hem buna mani olmak ve hem de Bakü Şuralar Kongresi programı dahilinde bütün İslam işlerini tevsi' etmek maksadıyla Berlin'e ve Roma'ya giderek lâzım gelenleri mülakattan sonra serbest ve büyük İslam kongresini Moskova'da yapmağa ve hem iki iş birden idare için merkezi Rusya'ya almağa karar verdim.”

(Hakimiyet-i Milliye gazetesinin Enver aleyhine muhikk bir neşriyatından Enver'in hafî olarak M.Kemal Paşa hazretlerine gönderilmek üzere B.M.Meclisi sefir-i kebiri Ali Fuat Paşa'ya kendisi tarafından takdim edilen ve merkez bürosundan Dr.Nazım Bey'in itirazıyla sefir paşa ile tekrar ve bilâhare Livâü'l-İslam gazetesinden Neş'et Bey isminde birine gönderilen bir mektub bu esası açıkça ifade

³⁵ ATASE, K.1677, Dos.33-3, Fih.10-12.

edebilirdi.)(Bu mektubun makale şeklinde neşredilmek üzere gönderilen sureti tarafımızdan Ali Fuat Paşa'ya verilmişti.)

Ruslar Enver'i dünyanın en büyük inkılapçısı olarak telakki ettirdiler. Enver'i Afrika-yı şimâlîde, Hindistan, Afganistan, İran ve bütün Asya-yı vüstâ'daki nüfuzunu i'zam ederek adeta İslam imparatoru şeklinde göstermek istediler. Bununla Avrupa emperyalist hükümetlerine karşı Enver'i elde tutmakla İslamları elde tuttuklarını Türkî dahil olduğu halde bütün İslamların kendi ellerinde olduğunu göstererek hem kendi menfaatlerini temin etmek ve hem de dâima bir alet, silah-ı tehdit olarak gösterdiler. Kendisine büyük bir serbesti-i hareket ile i'timad ve salâhiyet verilmişti.

1-Enver tarafından tezkiye edilen her şahıs Rusya dahiline serbest girebilir ve çıkabilir.(Hatta Rusya'nın menfuru olsa bile(meselâ Küçük Talat gibi)

2-Enver şahsen arzu ettiği zaman her yere girebilir.

3- Teşkilat azaları Sovyet hükümeti tarafından (Rusya dahilinde) meccânen iâşe ve iskân ettirilir ve bunlar silah taşımak hakkını hâizdirler.

4-Şark şubesi bütün mütalaâtını münâkaşa etmeden kabul eder.

5- Enver'in kuryesi, ister Hariciye komiserliği vasıtasıyla gönderilsin, ister başka vasıtalarla nakledilsin sansüre tâbi değildir.

6- Hiçbir iş gümrük veya teftişe tâbi değildir.

7-Azalar veya mensubînden herhangi birisi her ne suretle olursa olsun diplomatik vize ile seyahat ederler. Ve bunlar bir cürm-i âdi veya siyasi veya cünhâ veya cinâyet irtikâb ettikleri takdirde Enver'in veya vekilinin muvâfakati olmadan tevkif veya temrir edilemez.

8-Kendisi Rus Sovyet Hükümeti'nin fevkalade komiseri unvânını ve muhtelif isimler ile ve muhtelif tabiiyyetlerle pasaportları şâmildir.

9-Teşkilatın a'zaları (Misyon Enver Paşa) telakki edilir.Ve hariciye komiserliğinin himâye-i mahsusası altındadırlar.

Enver komünist değildir ve bunu alenî surette i'lan etmiştir.Yalnız emperyalist ve kapitalist aleyhtarıdır. Cemiyetin programları beş cild üzerine tertib edilmiş "İstiklâl Kütüphanesi" namıyla neşredilmiş ufak cüzlerde mesturdur. Bunları Ruslar görmüşler, muvafakat etmişlerdir. En mühim mevaddı "Emperyalist

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

ve kapitalist aleyhine ilâ-nihâye mücâdele ile dünya komünistleriyle teşrik-i mesâi etmek ve bunları müteâkiben propaganda yaptırabilmek için lâzım gelen muâveneti yapmaktır.³⁶

2.Teşebbüsât-ı âtiyeleri hakkında mevki-i müzâkereye konmuş ve faaliyet sahasına dökülmek üzere takarrur etmiş bir programdır.

Ruslar ile Enver'in üzerindeki en samimi dostluk Çiçerin ve Radek ile başbaşa yaptığı müzakerelerde tecelli eder. Tesâdüfen elde edebildiğim bazı evrak bunu tamamıyla ispat etmiştir. Ruslar İran için Türkiye hükümetine karşı bir adem-i itimat hissi ile memlu idiler. Esasen bunların kıblesi dâima Enternasyonal komünizm olduğundan İran'ı, Afganistan'ı, Türkiye'yi kendi federasyonlarına bağlamak isterlerdi.

Ruslar günün birinde Türkiye'yi kendi kucaklarına düşürerek kızıl ordularıyla meseleyi temizlemeyi düşünmekden hâlî kalmamış idiler. Eğer Enver Anadolu'ya girerse Türkiye'yi merkez yaparak İslam İhtilal Cemiyetlerini oradan idare etmeğe kalkışacağını ve binâenaleyh Rusya'ya dâima muhtac olarak Rusya makâsıdına mümâşât-kâr olacağını biliyorlardı.

Şu nokta-i nazardan Enver'i içeriye girmeğe teşvik ederek kendisine itimadları olduğundan azami muâvenet edeceklerini ve şimdiki hükümete itimad etmekte olduklarından arzu etmedikleri halde muâvenet edememekte olduklarını söyledilerdi.Bilhassa Trabzon'da birkaç kişinin idamı da Rusya'da pek elîm bir te'sir yaptığından Ruslar bundan da muğber olduğundan Enveri tamamıyla bir alet olarak elde tutmayı düşünüyorlardı.

Enver ise şu makamda ihata edecek bir zekaya malik olmadığından istese bile içeriye girme, emr ve iradeyi ele almak bütün maksad ve gayesini teşkil etmekde olduğundan Ruslara vaad ve sadakati ileri götürerek tertibata başlamış idi.(Ruslarla Enver arasında olan bir anlaşmada Rusların Enver'le umum mesâili müzakereden sonra suret-i tatbikine müdahale edememeleri esası kabul edildiği Enver'in evrakı arasında görülmüştür.)

Enver suret-i zahirede Ruslara pek dost görünüyor ve âti için onlara daima ümitbahş olacak tarzda itilaflara kani olmuş gibi

³⁶ Enver Paşa, Galip Kemalî Bey'e gönderdiği 22 Şubat 1920 tarihli mektubunda "Şimdilik Moskova'da İslam alemini İngilizler aleyhine tahrike çalışan İslam cemiyetinin başında çalışıyoruz. Merkez-i umumisini Moskova'ya naklettim. Bu tarz çalışmakta Bolşeviklerle mutabık kaldık" diyerek bu bilgileri doğrulamaktadır. Bkz.Sefa Öcal, "Mustafa Kemal ve Enver Paşa",*Türk Dünyası Tarih Dergisi* , Kasım 1988, sayı 23, s.20.

gözüküyor ise de hakikatde İslâmın teveccühâtını gâib etmeden maksadına nâil olmayı düşünüyordu. Bunun için Rusya dahilinde Rusya aleyhine çalışacağını vaad ederse de (İslamlardan kendisine taraftar toplayarak) içeriye girdikten sonra programını tebdil ile Asyâyı vüstâ'yı da kendi emrine tâbi kılmayı Rusya'dan ayırmayı ümid ediyordu. Fakat şimdilik bütün gayesi Anadolu'ya hâkim olmak idi.

Şu maksadla oturduğu bir evde, bir İngiliz gazeteciyle suret-i hafiyede haftalarca görüşmüş ve anlaşılmış idi. Bu muhabire kendisinin katiyen komünist olmadığını ve Rusya'yı dâima düşman bildiğini ve bütün gayesinin Türkiye'yi ele almak ve Mustafa Kemal Paşanın istibdâdından kurtarmak olduğunu söylemiş idi. (Bu İngiliz Berlin'e avdet edince kendisiyle Enver arasında cereyan eden müzakerâtı Rus muhalif gazetelerinde kısmen neşretmiştir.) Keza Enver'in Cavit Bey'e ve Dersaadet'de Polis Müdür-i Umumisi Esad Bey'e yazdığı bazı mektuplar da meselenin iç yüzünü inkişâf ettirmeye hizmet eder.³⁷

Bu mektuplarda nazara şu satırlar çarpıyor. (Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da yaptırdığı misak-ı millî ile memleketi kurtaracağını ümid ediyor. Halbuki şu misak-ı millînin sırf kendi mevkiini temin , hânedan-ı saltanatla hukukunu azb için yapıldığı muhakkaktır. Yunanlıların arkasında kesesi dolu bir İngiltere; Anadolu'nun gerisinde kendisi muhtâc-ı himmet bir Rusya bulundukça, Yunanlıların bu işten vazgeçmeleri kabil değildir. Ben doğrusu İngilizlerle uyusmak taraftarıyım. Fakat İngilizler katiyen muahedâta yanaşmazlar. Memleketi böyle bırakıp işgal ettirdikten sonra ihtilaller ile kurtulmaya çalışmaktan ise şimdiden içeriye girip işi devam ettirebilmek.....ilh.)

Muhalif partiler ile maksadına nâil oluncaya kadar İngiltere'yi ve yine bunları gizleyerek Rusya'yı iğfal etmek, kendince herkesi aldatarak Türkiye'yi elde etmeye çalışıyor. Fakat unutup ki kongre azaları ve teşkilatı Çiçerin'e III.Enternasyonale takdim edildiği İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı namı altında takdim eyledikleri halde Çiçerin malumatıyla Moskova'da (İttihat Terakki Cemiyeti.....merkezi) namıyla müteaddid mahaller yapılarak Enver ve şerîki Halil tarafından Anadolu'nun her köşesine tevdi edilmiştir. Demek ki Çiçerin yoldaş da Anadolu teşkilatına muvâfık ve taraftardır.

³⁷ ATASE Kls.1677 Dos.33-8, Fih.10-14.

3.Enver'in İslam Kongresindeki Beyanatına Muhalefetim Hakkında Not

Enver'e kongre esnasında katiyen hiçbir muhalefette bulunmadım. Zaten kongrede Afrika-yı şimâli büyük bir bahs teşkil ettiğinden en son söz söyleyen bendeniz idi. Başlıca gaye 300 milyon İslam ile akvâm-ı mazlûmenin tahlisi idi. Bu gaye için dünya komünistleri ile teşrik-i mesâi etmek ve birbirine muâvenet, mukabele temin etmek idi. Ve bu kongrede cemiyetin haricî ve dahilî merkezleri tespit edilmiş ve vezâifi tayin edilerek geçen seneki rehber usulüyle irtibatları temin edilmek tezekkür edilmiş idi.

Yalnız dahili merkezler meyânında Anadolu'da merkezlerle ittihaz-ı müzakere edilmiş ve tarafımızdan şu cevaplar verilmiş idi. (Bence Anadolu'da merkez yapmağa lüzum yoktur. Çünkü Anadolu esaret altında bir memleket olmayıp müstakil bir hükümettir. Bizim merkezlerimiz ihtilal edip de müstakil olmayan veyahud henüz müstemleke halinde olan mahallerde harekât-ı ihtilâliye tertibi için olabilir.) Şu cevap üzerine Halid el Kırkânî[?] Şekip Arslan Beyler gibi taraftarlar bulduğundan davayı kazanmış idim. Esasen bu işi pek uzatmak istemediklerinden kabul etmiş idiler. Bütün kongre esnasında Anadolu'nun umur-ı dahiliyesine karışılmaması ve Türkiye'yi de 300 milyon İslamın münkasım olduğu kıtaattan biri farzederek (Milli mücadelede bulunması hasebiyle) elden geldiği kadar muâvenet-i maddiyede bulunulması kabul edilmiş idi. Enver'le aramızda kin, münâkaşa ve husûle gelen muhalefet kongre azalarının vazifelerini ikmal ile avdetlerinden sonra başlar.

Arzettiğim vechile kongrenin kararıyla bütün merkezlerin idaresini temin için Moskova'da veya Rusya dahilinde seyyar olarak bir icra bürosu tesisi kabul edilmiş idi. Bu, cemiyetin merkez-i umûmisini teşkil ediyordu. Bu merkezin azaları Enver, Dr.Nazım, Bedri, Doktor Râik,Yüzbaşı İsmail Hakkı nâm eşhas idi.

Kongre dağıldıktan sonra icra bürosu namına bütün Anadolu'ya bir tamimi yapıldı. Bu tamimlerde şu hususlar aynen mezkur idi.(İslam İhtilal Cemiyetleri nam, esas cemiyet olan İttihat ve Terakki Cemiyetine icâb-ı maslahat olarak verilmiş bir nâmdan ibarettir. Abdülhamid idare-i istibdâdına tahammül edemeyerek memlekete hürriyet bahşeden mukaddes cemiyetimizin hâlihazırda Anadolu'da daha istibdadâne olan idare-i hükümete tahammül etmemesi lazımdır. Binâenaleyh bilcümle kardeşlerimizin her yerde cemiyeti aynen ilan ile idare-i hükümeti ele almaları ve haricde kalan âzâlarının içeriye girmelerini temin etmeleri lazımdır.).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Bu tamim (Ali, Rüstem)namıyla³⁸ imzalandıktan sonra bütün Anadolu'ya ve rehberlerimizin irtibatı olan harici merkezlere tebliğ edildi.

Tunus ve Trablus gibi iki arap kıtasını temsil etmek için Moskova'da bulunduğum müddetçe kesb-i ıttıla edebildiğim bütün muhaberat, Peoples Opprimés cemiyetiyle, mümessillere³⁹ bildirmek mecburiyetinde olduğum bu tamim herkesden gizlenmiş idi. Şapirograf ile tabedilirken tesadüfen gördüm ve okudum ve derhal şöyle bir protesto yazarak icra bürosuna verdim.

Moskova'da İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Merkez-i Umumisine

İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı kongresine davet edildik ve şuna ittibaen küre-i arzın her köşesinden toplanarak isbât-ı vücud ettik. Gerek davet edildiğimiz zaman ve gerek kongre esnasında böyle bir namın maske olduğunu zikretmediniz. Şimdi bunu ilan etmekle bizi iğfal ettiğiniz anlaşılıyor. Bundan maada Anadolu'nun umur-ı dahiliyesine karışılmaması esası kongrede tezekkür edilmiş ve umum tarafından kabul edilmiş idi. Şimdi Anadolu'da bir fırka-i siyasiyenin idaresine karışmaktan daha fazla doğrudan bir isyan programı olan şu mütalaanız tamamıyla muhalif karar olduğundan mensub olduğum Peoples Opprimés cemiyeti , mümessili bulunduğum Tunus ve Trablus kıtaatı namına protesto ediyorum.

Tunus ve Trablus Mümessili

Doğrudan doğruya Enver'e gönderdiğim şu protestonameye merkez-i umumi hiçbir cevap vermemiştir.(Bunun bir suretini ihtiyaten Ali Fuat Paşa hazretlerine de takdim ettim.)Üç gün sonra merkez bürosu bir ictimaa yaptı. Ve bu ictimaa bendeniz de davet edildim.

Evvela Enver söze başladı.

“Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da bu asr-ı medeniyetle gayr-ı kabil-i tevfiq bir hükümet teşkil etmiştir. Sırf kendi mevkiini temin için yaptırdığı misak-ı millî ile inat ederek memleketi harab ediyor.Ve yine aynı itirazla memleketin en münevver evladını içeriye girmekden menediyor. İdare-i hükümet kamilen cühelâ elinde kalmıştır. Binaenaleyh ne idare-i dahiliyesi temin ve ne de siyaset-i hariciyesi tedvir edebiliyor. Memlekette günden güne artmakta olan gayrimemnunar yüzünden müdafaa-i memleketi de temin

³⁸ Enver Paşa Ali ve Rüstem müstear isimlerini kullanmıştır.(M.E.)

³⁹ ATASE Kls., 1677 Dos.33-8, Fihri, 10-8.

edemiyorlar. Vatan düşman ayakları altında çiğneniyor. Memleket bir şahsın hırs-ı câhı üzerine bina edilemez. Bu hâle tahammül etmek seyirci kalmak doğru değildir. Memlekete girmek lââyık-ı vechile bir idare tesis ederek gayrı memnunları da birleştirmek, memleketi düşmandan tathir etmek zamanı gelmiştir. Hatta düşman böyle ilerleyip dururken seyirci kalmayı hiçbir suretle muvafık görmediğimden bu halde bile içeriye girip bir alay kumandanlığı veya neferlikle çalışmaya razıyım” demiştir.⁴⁰

Buna azadan verilen cevaplar kâmilten muvafık ise de Dr.Nazım ile Dr.Raik nâm eşhasın verdikleri cevaplar şâyân-ı kıymet olduğundan bilmünâsebe arz ediyorum.

Dr.Nazım:İçeriye girmek iyi fakat şu halimizle girdiğimizde büyük bir iş yapabileceğimizi zannetmiyorum. Hiç olmazsa hazırlıklı olarak girmek lazımdır. Binaenaleyh zımnen harbe bir tesir yapmak için hiç olmazsa biraz kuvvetle girelim.

Dr.Râik:Efendim Anadolu’daki idâre-i zâlime Romalılar devrini aşmıştır. Ahâli kâmilten girmemize muntazırdır. Anadolu’yu en yakından tetkik eden benim. Ankara’nın da dahil olduğu bütün memleket bize muntazırdır. Fırsatı fevtetmek memleketi gâib etmektir.

Bundan sonra diğer âzâların beyanatı hiçbir ehemmiyeti hâiz olmayıp yalnız muvâfakattan ibaret olduğu için yazmaktan sarf-ı nazar ediyorum.

Enver Paşa bendenize hitaben tevcih-i sual etti:

-Siz hiçbir şey söylemiyorsunuz...dedi.Cevap olarak:

-Böyle mühim bir meselede size evet veya hayır diyebilmek için fikrinizi açık olarak anlamaklığım icab eder. Sizin ifadenizde Anadolu’da bir inkılab yapmak istediğinizi anladım. Her inkılab bir isyan ile başlar. Demek ki Anadolu’ya isyan etmek istiyorsunuz. İfadenizin nihayetinde Anadolu’da alay kumandanlığı veya neferlik yapmağa razı olduğunuzu söylediniz. Bu da Anadolu’ya itaat etmek istemediğinizi anlatır. Böyle isyan ile itaat gibi birbirine tamamıyla zıt iki fikri aynı zamanda izhar ettiğinizden mantıken hiçbir fikir serdetmemiş oluyorsunuz. Eğer fikriniz Anadolu’ya isyan etmek ise

⁴⁰ Enver Paşa 15 Ocak 1921 tarihinde Halil Paşa’ya gönderdiği bir mektupta da “Anadolu’nun ahvali benim oraya azimetimi mucib bir şekil almıştır. Her taraftan gelen davet haberleri ile teyyüt ediyor. Anadolu’ya gitmek üzere Rusya Müslümanlarından bir kıta teşkil etmek isterim. Kumandası sırf bana ait olacaktır.” demesi, bu konuda kararlı olduğunu göstermektedir. (Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa-Yahya Kahya Olayı-II**, Haz.Orhan Hülagu, İstanbul 2001, s.102).

“Yunan ordusunun taarruzu” henüz durdurulamamıştır. Şu esnada yapılacak bir isyan her isyanda olduğu gibi memleketin kuva-yı mevcûdesini zaafa uğratacağını intac eder. Bu Yunan ordusuyla teşrik-i mesâi etmek İngiliz efkarına hizmet etmek demektir. Dolayısıyla vatana bir ihanettir, ben bunu kabul edemem. İkinci fikriniz gibi Anadolu’da bir alay kumandanlığı veya neferlik yapmak istiyorsanız, bu da benim nazarımda sizin tâbî’ olmanız demektir. Ben sizden alay kumandanlığı ve neferlik gibi mahdud bir vazife değil 300 milyon İslamın halâsı gibi vâsî şümullü bir cemiyetin idaresini bekliyorum ve şu meziyet-i iktidarı sizde gördüğüm için ihtar kabilinden bir işaretinizle buraya kadar geldik. Benim fikrimce Anadolu’ya şöyle felaketli bir zamanda can-ı yürekden bir hizmet etmek isteniyorsa Anadolu’nun sefiri ve mebusları ile el ele verilerek müzakere edilmeli ve sizin nüfûzunuzdan da istifade edilerek Ruslardan azami miktarda silah, para ve daha ne lazımsa alınmalı ve Rusya’daki Müslümanlardan îaneler toplanmalı, cemiyetin parası ve hatta caketimize kadar satılarak, sefir vasıtasıyla îâne olarak Anadolu’ya sevkedilmeli. Eğer söylediğiniz gibi Anadolu’da gayr-ı memnunlar varsa ve bunların gayrimemnunlukları şahsi meseleden neş’et ediyorsa, bunlara hükümetin kimsenin şahsına münhasır olmadığını ve büyük vatanperverliğin her türlü müşkilata göğüs gererek mevcut hükümete rapt-ı münâsib ile mütecâviz düşmana mukavemet olduğu ve sizin bir çok esbabdan dolayı içeriye girmeniz kabil olmadığı, bundan ümidlerini keserek vatanda ikilik, üçlük çıkarmağa teşebbüs etmemeleri lisan-ı münasib ile anlatılmalıdır. Benim nazarımda bundan başka yapılacak iş yoktur, dedim.

Cevabımdan fevkalade muğberr olan Enver cebinden bir tabanca çıkardı, evirdi, çevirdi yine cebine koydu ve müteâkiben ayağa kalkarak, Fevzi’nin reyine iştirak eden var mıdır? Dedi. Herkes sükut etti. Enver, bir reye karşı sekiz reyle Anadolu’ya girilmeye karar verilmiştir, dedi. Bunun üzerine Enver’i terk ile odama çekildim ve Ali Fuat Paşa’ya telefon ettim. Ve müteâkiben mektup yazarak meseleyi bildirdim. Bir müddet sonra Enver odama geldi. Kardeşim sabret, kalbin var, meseleyi ifrat ile münakaşa ediyorsun, âsâbına hakim olamıyorsun, hissiyât-ı şahsiyene mağlub olarak laf söylüyorsun, dedi. Buna da münasib bir cevap verildi. Ertesi gün Enver beni çağırttı. Kapısının önünde otomobiller vardı. “Kardeşim, ben gidiyorum, vekilimsin, postaları temin et, benim nâmıma gelecek evrakı hariciye komiserliğine teslim et. Ruslarla irtibatı muhafaza et, dedi. “Paşa ben bir kıtanın mümessiliyim. Kendinize muhalif olduğumu dün arzetmiş idim. Bu bir emr-i askerî değildir. Siyasi teşkilatın işleridir. Bu işlere muhâlif olduğum bir işi nasıl idare edebilirim, dedim. Kardeşim seni

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

namusum üzerine temin ederim ki ben Anadolu'ya veya Batum'a gitmiyorum. Müstacelen gelen bir haberde Kaşgar'da 12 milyon Türk isyan etmiş. Bilmünasebe onların istiklallerini temine gideceğim, dedi. Ben de vekaletini kabul ettim. Sonra vesâikle namusu üzerine verdiği sözün doğru olmadığını sonradan öğrendik.

4.Enver Paşa'nın Kürtlerle ve İngilizlerle Münasebâtı

Enver bidâyetten beri Kürt Mustafa ile muhâberede idi. Nokta-i nazarı Türkiye'deki muhalifleri çoğaltmak ve sonra bunları emri altında cem ederek memlekete hakim olmak olduğundan daima bu gibi elemanları bulur ve onları istihdam ederdi. Dersim isyanlarına kadar muhabere eder ve onları hükümet-i hâzıra aleyhine isyana teşvik ederdi. Bu muhaberât İstanbul ve Trabzon'dan temin edilmiş idi. Çerkes Ethem ve rüfekaşı ile aynı maksadla muhabere eder ve bu asi hainleri güya memlekete değil şahsi ve fena muameleye düşman olarak gösterir idi. İngilizlerle olan münasebeti, Fransızlarla yapılan muâhededen sonra başlamıştır. Bu da muhalifler meyanındadır ki elemanlar tarafından idare edilmektedir. Hâl-i hazırda Küçük Talat bu münasebeti idame ettirmektedir.

5-Dâhil-i Memlekette Ekseriyetle Münasebette Bulunduğu Eşhas

Bunlar bendenizce tamamıyla meçhuldür. Çünkü Anadolu'nun içerisine gönderdiği tamimlerde isim zikredilmez. Bunlar ekseriya Halil Paşa tarafından Trabzon'a gönderilir. Trabzon'daki rehber Kahya Yahya namıyla maruftur. Bilahare onlar her tarafa gönderirler.....İstanbul merkezi de son zamanda pek büyük faaliyete geçmiş idi. Hatta bir listeyle gelen posta bile (mühim muhaberât) İstanbul merkezi vasıtasıyla gönderilir idi.

1-Enver Batum'da bulunduğu zaman ayrıca bir kongre yapmıştı. Bu kongrede Mindivani, Gulman, Küçük Talat ve diğer bazı eşhas hazır bulunmuştu.

2-Bu kongrede Enver'in içeri girmesi takarrur etmiştir.

3-Enver de Ruslardan Mısır namına aldığı 4000 tüfengi Trabzon ahalisine tevdi etmiştir.

4-Yine Mısır namına alınan 400 bin Frank ile 7000 Rus altınını bu iş için sarfetmiştir.

5-Ermenilere Muş, Van, Bitlis cihetlerinde bir cumhuriyet teşkil edileceğini vaad etmiştir.

6-Tiflis'te karargah yapılarak Rus erkân-ı harbiyesiyle 25 bin kişilik bir kuvvet hazırlanmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

7-Enver'in Naciye Sultana yazdığı mektuplarda iki gün sahilde gezdiği ve muhalefet-i havâiyeden dolayı motor hareket edemediğinden Trabzon'a geçemediği zikredilmiştir.

8-Rusların kendisinin içeriye girmesini arzu ettikleri yine mezkur mektuplarda görülmüştür.

9-Kazım Karabekir Paşa hazretlerine bir heyet-i Murahhasa göndermiş ve buna da ittifak teklif etmiştir.⁴¹

Sonuç

Bu rapordan anlaşıldığına göre Enver Paşa İstanbul'dan ayrıldıktan sonra, belki de siyasi sorumlulukları ve ihtiraslarının etkisiyle yeni ve büyük projesini gerçekleştirmek üzere harekete geçti. İslam ihtilal cemiyetlerini birleştirip, bütün Müslümanları ihtilale sevk ederek, esaretten kurtulmalarını sağlamak gayesiyle yola çıktı. Ancak şartların gereği olarak bu büyük projenin sonuçsuz kalması üzerine yeniden Anadolu'ya dönerek mücadelesini burada sürdürmek istedi. Berlin, Bakü, Moskova arasında mekik dokuyan, zaman zaman Bolşeviklerle işbirliğine girişen, nihayet Anadolu hareketinin başına geçmeye çalışan Enver Paşa, kendisine karşı sıkı önlemler alan Anadolu hareketinin başarısı ve Rusya'nın kendisi hakkındaki kanaatlerinin değişmesi sonucunda bir başka büyük projesini gerçekleştirmek üzere gittiği Türkistan'da 4 Ağustos 1922 günü şehit oldu. Böylece İttihatçıların bu en atılgan ve ihtiraslı kumandanının çalkantılarla dolu sürgün hayatı yeni bir maceranın eşiğinde iken son buldu.

KAYNAKÇA

ARİF Cemil, **İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları**, (Haz.Yücel Demirel), İstanbul 1992.

ATASE Kls., 1677 Dos.33-8, Fih. 10-8.

ATASE Kls. 1677 Dos.33-8, Fih.10-14.

ATASE , Kls. 1677, Dos.33-B, Fih.101.

ATASE, Kls. 1677, Dos.33-3, Fih.10-12.

ATASE, Kls. 1677, Dos.33-B, Fih.411.

⁴¹ ATASE, Kls.1677, Dos.33-B.411 , Fih.10-18.

-
- ATASE, Kls. 1677, Dos.33-B, Fih.10-7.
- ATASE, Kls. 1677, Dos.33-B.411 , Fih.10-18.
- ATASE, Kls. 1677, Dos.33, Fih.10-4.
- ATASE, Kls. 1677, Dos.33-B, Fih.10-6.
- ATASE, Kls. 1677, Dos.33-B-411, Fih.10-6.
- ATASE, Kls.1677, Dos.33-B, Fih.10-3.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya , **Makedonya’da Ortaasya’ya Enver Paşa** ; C.III İstanbul 1972.
- CEBESÖY, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, Ankara 1982.
- ERTÜRK, Hüsameddin ,**İki Devrin Perde Arkası**, İstanbul 1996.
- GÜRSÖY, Selçuk, **Enver Paşa’nın Sürgünü, İhtilalci İslam Birliği ve Livâ el-İslam Dergisi**, İstanbul 2007
- KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa-Yahya Kahya Olayı-II**, (Haz.Orhan Hülagu), İstanbul 2001.
- KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbinde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, İstanbul 1967.
- Kazım Karabekir Anlatıyor**, (Haz. Uğur Mumcu) İstanbul 1990, s.17.
- MENEMENCİOĞLU-STREATER Nermin, “Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı”, **Tarih ve Toplum**, C.15, S.88, Nisan 1991, s.48.
- OLGUN, İbrahim, “İttihatçıların Kurtuluş Savaşında Anadolu’ya Sızma Teşebbüsleri ve İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı, **VIII.Türk Tarih Kongresi(Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler**, C.III, Ankara 1983, s.1969.
- ÖCAL , Sefa “Mustafa Kemal ve Enver Paşa”,**Türk Dünyası Tarih Dergisi** , Kasım 1988, sayı 23, s.20.
- TOPRAK, Zafer , “Bolşevik İttihatçılar ve İslam Kominterni, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı(İttihad-ı Selâmet-i İslam)”, **Toplumsal Tarih**, Sayı 43, Temmuz 1997, s.9.
- TUNÇAY, Mete, “**Mesai” Halk Şurular Fırkası Programı** , Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.
-

YAMAUCHI, Masayuki, **Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa**,
İstanbul 1995.

YÜCEER, Saime, Enver Paşa'nın Anadolu'da İktidarı Ele Geçirme
Çabaları, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, S.33,
2007,ss.202-226.